

**РОЛЬ ПЕДАГОГА У РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ОБДАРОВАНOSTІ
СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПОЗАШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ
ЕКОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ**

У статті проаналізовано виключну роль педагога в розвитку інтелектуальної обдарованості старшокласників у позашкільних навчальних закладах екологічного профілю та досліджено ступінь його готовності до цього процесу на прикладі Житомирського обласного центру еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді. Запропоновано низку рекомендацій щодо підготовки вчителів до роботи з інтелектуально обдарованими дітьми.

Перед сучасною школою та позашкільними навчальними закладами різних профілів постало завдання максимального розкриття і розвитку потенціалу кожної особи, формування людини як суб'єкта соціального та професійного життя, підготовки її до самовизначення і самореалізації. Нова українська школа та система позашкільних навчальних закладів повинні забезпечувати всебічний розвиток індивідуальності людини як особистості та найвищої цінності суспільства на основі виявлення її задатків, здібностей, обдарованості і талантів.

Серед видів обдарованості, які потребують розвитку, чільне місце посідає інтелектуальна. Інтелектуальна обдарованість – це системна якість психіки, яка розвиваючись визначає можливість досягнення людиною високих, незвичайних результатів в одній або декількох видах діяльності порівняно з іншими людьми. Інтелектуально обдаровані старшокласники виділяються яскравими, очевидними, іноді видатними досягненнями в тому чи іншому виді діяльності (актуальна обдарованість) або мають внутрішні потенційні передумови і психологічні можливості для таких досягнень (потенційна обдарованість) [1: 240].

Нові завдання актуалізують проблеми, пов'язані з підготовкою вчителя, оскільки саме йому відводиться провідна роль у реалізації накреслених перетворень таких, як "Національна доктрина розвитку освіти України в XXI столітті", Державна національна програма "Освіта" ("Україна XXI століття"), Закон України "Про освіту", які центральним завданням модернізації освіти, провідним принципом державної освітньої політики визнають підготовку педагогічних працівників, створення умов для формування освіченої, творчої особистості вчителя та самореалізації його природних задатків і можливостей в освітньому процесі. Однак, у процесі розв'язання зазначеної проблеми виникає низка суперечностей, серед яких можна назвати наступні:

- невідповідність між соціальною потребою у вчителях біології, які можуть розвивати інтелектуальну обдарованість старшокласників у позашкільних навчальних закладах екологічного профілю, та відсутністю відповідної цілеспрямованої базової підготовки таких учителів;

- між необхідністю виховання педагогічних кадрів, здатних виявити і розвивати здібності та обдарованість дитини, і не розробленістю комплексу теоретичних і методичних засад щодо забезпечення підготовки майбутнього вчителя біології, здатного в умовах позашкільного навчального закладу екологічного профілю працювати із здібними, талановитими дітьми.

Отже, у реалізації проблеми роботи з обдарованою молоддю у позашкільних навчальних закладах екологічного профілю все відчутніше виявляються недоліки професійної підготовки вчителя біології до здійснення відповідної діяльності.

Метою цієї статті є з'ясування важливості ролі педагога у розвитку інтелектуальних здібностей учнів, визначення умов, які необхідно створити для максимального розкриття всіх прихованих обдарувань дитини, вивчення стану готовності вчителів біології позашкільних навчальних закладів до забезпечення таких умов своїм вихованням.

На сьогоднішній день ні в кого не викликає сумніву виправданість тих заходів, які приймаються в усьому світі для підтримки і розвитку обдарованих дітей. Саме їх творчі й інтелектуальні здібності являються запорукою прогресу в будь-якій галузі людського життя. За останніми даними приблизно п'ята частина дітей у шкільному віці може бути віднесена до обдарованих дітей і лише 3-5 % реалізують себе потім, як обдаровані. Розкриття природних можливостей кожного призводить до збагачення всього суспільства. Все це підкреслює значимість проблеми обдарованих дітей [2].

Багато видатних учених, психологів і педагогів-практиків як зарубіжних (Г. Ю. Айзенк, Дж. Гілфорд, П. Торренс, Дж. Рензулі), так і вітчизняних (І. С. Аверіна, Ю. К. Бабанський, Д. Б. Богоявленська, В. І. Кірієнко, В. А. Крутецький, Н. С. Лейтес, О. М. Матюшкин, М. А. Холодна, Є. І. Щєбланова) піднімали у своїх дослідженнях проблему діагностики, навчання та розвитку обдарованих дітей. Результати їх роботи і виявлені ними закономірності лягли в основу виховних і навчальних програм як спеціальних, так і загальноосвітніх шкіл багатьох розвинених країн світу. Сьогодні зрозуміло, що діагностична

діяльність вчителя "запускає" весь цикл педагогічних дій, визначаючи напрямки і зміст керуючої взаємодії. Наприклад, Ю. З. Гільбух визначає психологічну та діагностичну функцію педагога як явище "нормативне". П. Торренс вказував на те, що важливою умовою творчої реалізації обдарованих дітей, є по-перше – підтримка їх захоплень з боку дорослих, по-друге – рівень їх інтелектуальних здібностей, по-третє – досвід проживання і навчання в інших країнах (раннє оволодіння іноземними мовами). Крім того, він зазначає, що підтримка обдарованих дітей дорослими повинна бути без "тиску" [3: 295].

Як і П. Торренс, більшість психологів включає до переліку обов'язкових ознак обдарованості інтелектуальний розвиток дитини вище за середній рівень, оскільки лише такий рівень забезпечує основу для творчої продуктивності. При цьому найбільш оптимальним для прогнозу розвитку обдарованості й творчих досягнень визнається поєднання рівня розвитку інтелекту вище за середні показники з високим рівнем творчого мислення.

І. В. Усольцева, виступаючи на конференції "Інтелектуальний потенціал Російського суспільства", присвяченій дослідженню інтелектуального потенціалу Росії, відмітила, що за даними досліджень, які проводились з 2005 по 2006 роки за участю Сучасної Гуманітарної Академії, було опитано більше 10 тисяч людей різного віку. Виявилося, що істотної різниці між жіночим та чоловічим інтелектом немає. Вік, на який припадає підвищення рівня інтелекту 16-17, 18-19, 20-24 роки. Максимальну кількість даних було зібрано у віковій групі підлітків, оскільки в цей період вони навчаються і тому складають основу розвитку інтелектуального потенціалу в найближчому майбутньому. Педагогам обов'язково потрібно дуже активно допомагати підліткам розвивати свої розумові здібності [4].

Визначенню найбільш значущих професійних і особистісних якостей вчителя, здатного працювати з обдарованими дітьми, присвячена велика кількість робіт О. М. Матюшкіна, Ю. З. Гільбуха, Н. С. Лейтеса, Д. Сіска.

Незважаючи на те, що виключна роль вчителя підкреслюється в межах навчання і розвитку, велике значення має його експертна оцінка обдарованості певного учня у процесі його навчання. У дослідженнях В. Н. Дружиніна, Л. М. Вороніна, К. Хеллера, співробітників лабораторії О. М. Матюшкіна, Э. І. Щєбланової та ін. отримала підтвердження гіпотеза про адекватність оцінювання вчителем існуючого рівня розвитку здібностей своїх учнів. Але потрібно враховувати і те, що кожна дитина індивідуальна і неповторна.

Серед різних умов, які безпосередньо впливають на розвиток обдарованості дитини, розкриття її, інколи, прихованого інтелектуально-творчого потенціалу однією з головних є особистість вчителя, його вміння вчасно зорієнтуватися і помітити обдаровану дитину, вміння створити такі умови для її навчання і розвитку, які дадуть можливість їй проявити себе повною мірою. Рівень інтелектуальних здібностей педагога безпосередньо впливає на адекватність його оцінки інтелекту своїх учнів, педагогічний стаж значно відображається на його оцінюванні творчих здібностей учнів, а власне творчі здібності педагога значно впливають на адекватність його оцінки як творчих, так і інтелектуальних здібностей дітей. Визнаний авторитет в питаннях освіти Бенджамін Блум виділив три типи вчителів, робота з якими однаково важлива для розвитку інтелектуально обдарованих учнів [5]. Це:

- вчитель, який збуджує інтерес до предмету, залучає дитину до сфери навчального предмету і створює атмосферу емоційного захоплення;
- вчитель, який закладає основи майстерності (відпрацьовує з дитиною техніку виконання);
- вчитель, який виводить вихованця на високопрофесійний рівень.

Поєднання в одній людині всіх названих особливостей, які б забезпечили розвиток в обдарованій дитині зазначених сторін зустрічається дуже рідко. Дослідження говорять про те, що підготовлені вчителі значно відрізняються від тих, хто не пройшов відповідного навчання. Вони використовують методи, які більш підходять для обдарованих, вони більше сприяють самостійній роботі учнів, особливо старшокласників і стимулюють складні пізнавальні процеси: узагальнення, поглиблений аналіз проблем, оцінку інформації і т.д. Підготовлені вчителі більш орієнтуються на творчість, заохочують вихованців до прийняття рішень та ризику [6: 39].

Робота педагога в позашкільному навчальному закладі екологічного спрямування дещо відрізняється як за умовами, в яких працює педагог школи, так і низкою завдань, які ставить перед ним навчальна програма. У такому закладі вчитель повинен володіти низкою ґрунтовних, спеціальних знань. І тому все відчутніше проявляються недоліки професійної підготовки вчителів біології, коли ми говоримо про позашкільні навчальні заклади екологічного профілю. Вчитель неспроможний за таких умов здійснювати відповідну діяльність, повною мірою забезпечити виявлення і розвиток у дітей інтелектуальної обдарованості.

Інтелектуально обдаровані діти досить легко виконують будь-які завдання, схоплюють матеріал "на льоту", мають добре розвинену пам'ять, спостережливість, здатність сконцентрувати увагу. У них є свої особисті інтереси, в які вони заглиблюються. Якщо виникає цікаве запитання, інтелектуально обдарована дитина першою намагається на нього відповісти. Така дитина не завжди спілкується з ровесниками, особливо з тими, хто інтелектуально мало розвинений, у кого немає ніяких інтересів.

Ці особливості обдарованої дитини спричиняють низку непорозумінь у взаєминах із педагогами й ровесниками, а інколи і з батьками. Глибока обізнаність інтелектуально обдарованої дитини в якійсь галузі науки чи мистецтва, яскраві прояви здібностей, академічні успіхи викликають або велике захоплення й повагу, або заздрість і відповідне негативне ставлення. У педагога інтелектуально обдарована, нестандартна дитина теж інколи викликає негативне ставлення: з одного боку, педагог розуміє, що така дитина потребує специфічної й дуже складної роботи, з іншого – відчуває, що в нього просто немає відповідних знань або часу, щоб приділити такому учневі достатньо уваги [7: 13].

Прагнення до досконалості, схильність до самостійності та поглибленої роботи обдарованих дітей, визначають вимоги до психологічної атмосфери занять і до методів навчання. Чи здатен непідготовлений вчитель змінити зміст, процес, результат та атмосферу навчання? Звісно, що ні. Дані досліджень підтверджують той факт, що непідготовлені вчителі часто неспроможні виявити інтелектуально обдарованих дітей та не знають їх особливостей, вони не переймаються проблемами дітей. Іноді непідготовлені вчителі вороже налаштовані щодо неординарних дітей, адже вони створюють певну загрозу авторитету вчителя. Такі учителі часто використовують тактику кількісного збільшення завдань, а не якісної їх зміни. Таким чином, необхідно ставити і вирішувати завдання підготовки учителів спеціально для обдарованих дітей, бо саме діти з високим рівнем інтелекту більш ніж інші вимагають "свого" вчителя [8: 86].

Займаючись гуртковою роботою, педагог має більше можливостей проявити себе, бо кількість дітей у гуртках значно менша, ніж кількість дітей в шкільних класах. Тому тут створюються сприятливіші умови для реалізації індивідуального підходу до кожної дитини під час навчальної діяльності. Наприклад, у Житомирському обласному центрі еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді для розвитку обдарованості пропонується широкий спектр навчально-технічних засобів: бібліотека з науковою літературою, відеозал з великою кількістю фільмів наукового змісту, сучасні мультимедійні системи для презентацій та занять, ботанічна лабораторія, зимовий сад, навчально-дослідні земельні ділянки, куточок живої природи, які дають можливість обдарованим дітям розширити спектр своїх знань щодо проблем, які їх цікавлять.

Велика кількість гуртків дає змогу активізувати пізнавальну активність дітей, а саме:

- шляхом створення мотивації до набуття нових знань;
- шляхом створення можливості реалізації набутих знань, умінь і навичок в різного роду конкурсах, виставках, олімпіадах і т. д.

На базі екоцентру працює Мала Академія наук, де діти можуть спробувати себе в якості науковців, отримати перший досвід в написанні науково-дослідницьких робіт, їх подальшому захисті та мають змогу спілкуватися з людьми, які по-справжньому займаються наукою. Тут себе можуть проявити обдаровані діти. Крім того, діти мають можливість брати участь у роботі творчих об'єднань за інтересами для здібних і обдарованих вихованців, учнів та слухачів, що сприяє розвитку та розкриттю творчого потенціалу особистості.

Житомирський обласний центр еколого-натуралістичної творчості працює з 1951 року. За цей час чимало вихованців вступило до вищих навчальних закладів і обрали природничі науки в якості сфери свого майбутнього самовизначення. Раніше до гурткової роботи в центрі залучалась велика кількість дітей, які мали мотивацію для розвитку інтелектуальної обдарованості. Вони відрізнялися більш свідомим ставленням, більшою зацікавленістю в набутті знань.

Упродовж 10 останніх років (за спостереженням педагогів, які тут працюють) центр відвідують діти, які в основному належать до групи ризику і мають девіантні риси поведінки з негативними проявами. Варто зазначити, що серед них є значна кількість обдарованих дітей, але вони не мають стійкої мотивації до набуття нових знань. У них низька самооцінка, погана успішність в шкільному навчанні, недостатні соціальні умови, в яких вони виховуються. Ці фактори сприяли формуванню негативної "Я" – концепції, зневіри у власні можливості та успішну пізнавальну діяльність. У процесі гурткової роботи керівником гуртків здійснюється навчально-виховна діяльність, одним із провідних завдань якої є перебудова особистісних пріоритетів та ціннісних орієнтацій в більш конструктивні, позитивні. Відомо, що кожна девіація має в собі деструктивний і конструктивний початок. Позитивна девіація – це соціально значущі в діях людини відхилення від загальновідомих норм поведінки, які сприяють прогресу системи. Вони підвищують рівень її організованості, допомагають здолати старі, консервативні або навіть реакційні стандарти поведінки. Оскільки девіація зароджується на рівні окремої людини, то нехтування розвитком обдарованих дітей, зрештою, обертається для суспільства матеріальними, політичними та моральними втратами, які потім неможливо відновити.

Раніше проблема обдарованості не піднімалася і перед педагогами не ставилося завдання виявити та розвивати інтелектуально обдарованих дітей. Вони працювали з дитячим колективом загалом. Лише останні 10 років екоцентр працює над проблемною темою "Особистісно-зорієнтоване навчання та виховання дітей в умовах навчально-виховного комплексу Обл. ЦЕНТУМ – ЦРД № 68 – екологічний ліцей № 24 м. Житомира – ДАУ".

Перед педагогами постало завдання виділити з основної маси дітей інтелектуально обдарованих і не лише виділити, але й сприяти їх подальшому розвитку.

Зазначимо, що педагоги, які працюють в центрі, одержували освіту в радянські часи, коли в освіті панував колективістський підхід у роботі з дітьми і проблема обдарованості не піднімалася, отож можна припустити, що більшість педагогів екологічного центру не мають відповідного рівня знань щодо обдарованості, інтелектуальної обдарованості зокрема та її розвитку. І для того, щоб перевірити це припущення і вивчити ступінь готовності педагогів до розвитку інтелектуальної обдарованості старшокласників у позашкільних навчальних закладах нами було розроблено опитувальник і проведено опитування керівників гуртків Житомирського обласного центру еколого-натуралістичної творчості. Метою констатуючого етапу експерименту було з'ясувати: рівень знань педагогів про обдарованість, інтелектуальну обдарованість, креативність, здібності, талант та геніальність; ознайомленість педагогів з проблемами обдарованих дітей; володіння новими формами і методами роботи з обдарованими дітьми; ступінь готовності педагогів до розвитку інтелектуальної обдарованості старшокласників загалом.

За попередніми даними анкетування, проведеного в Житомирському обласному ЦЕНТУМ виявилось, що:

1) 50 % з опитаних педагогів не розуміють, в чому полягає різниця між здібностями, обдарованістю, талантом;

2) 20 % опитаних не вважають креативність (здатність до творчості) необхідною рисою обдарованої особистості;

3) 70 % не змогли виразно і адекватно розкрити поняття "інтелектуальна обдарованість", але щодо обдарованості, їх знання та розуміння понять вірні;

4) 12 % педагогів взагалі не цікавляться проблемами обдарованих дітей.

Загалом опитаним не вистачає більш глибоких знань про особистісні риси та основну проблематику обдарованих учнів. Більшість опитаних вважають їх однозначно позитивними персонажами, що мають лише незначні недоліки (завищена самооцінка), а загалом – уважні, слухняні, виховані, інтелектуально розвинені, дисципліновані, добрі, грамотні та ін.

Тільки невелика група педагогів вказує на те, що обдаровані діти не завжди проявляють себе гарними вчинками, відмічають, що останнім часом, все частіше, обдаровані діти потрапляють до групи ризику.

Найбільшу обізнаність педагоги проявили стосовно методів і форм роботи з обдарованими дітьми. Це і участь дітей у науково-дослідницькій діяльності (МАН), олімпіадах, фестивалях, підготовка та проведення засідань тематичних круглих столів та брейн-рингів, тренінгових клубів, різноманітних конкурсів для допитливих, акцій, які діти можуть самі спланувати і провести та ін.

Одночасно в експерименті взяли участь педагоги Рівненського, Луганського, Черкаського, Чернігівського, Вінницького, Запорізького, Київського, Сумського, Дніпропетровського, Донецького, Волинського, Луганського, Тернопільського, Івано-Франківського, Миколаївського та Харківського екологічних центрів.

Виходячи з попередніх висновків, можна запропонувати низку рекомендацій щодо підготовки учителя до роботи з інтелектуально обдарованими дітьми: підвищення рівня психологічних знань; зміна системи поведінкових стереотипів педагогів щодо обдарованої особистості (більш реалістичний, позбавлений зайвої ідеалізації); створення у педагогів стійкої мотивації до безперервної самоосвіти і самовдосконалення.

Щоб розвивати інтелектуальні здібності учнів, педагог повинен відповідати високим вимогам. У нього має бути не лише високий рівень розвитку інтелекту, креативності, прагнення постійно теоретично вдосконалюватися, він ще й повинен створювати творчу атмосферу спілкування в колективі з метою пошуку односторонніх. Цьому може сприяти застосування групових методів розв'язання проблемних завдань, педагогічних ситуацій; планування інтелектуальних турнірів, конкурсів, олімпіад, фестивалів, інтелектуальних марафонів; спільна робота з Вишами; планування навчального плану з урахуванням введення спецкурсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Одаренные дети : теория и практика : материалы российской конфер., (Москва, 28–30 марта 2001 г.) / [под ред. В. И. Панова]. – М. : ПИ РАО ; МГППИ, 2001 г. – 240 с.
2. Леднева С. А. Диагностика детской одаренности педагогом [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.him.reader@nomer=170asp.
3. Холодная М. А. Интеллектуальная одаренность как проявление особенностей организации индивидуального ментального опыта / М. А. Холодная // Современные концепции творчества и одаренности. – М. : Изд-во "Молодая гвардия", 1997. – С. 295–314.
4. Виступ І. В. Усольцевої на конференції "Інтелектуальний потенціал Російського суспільства" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.CONF.МИН.RU.
5. Матюшкин А. М. Учитель для одаренных / А. М. Матюшкин, Е. Л. Яковлева. – М., 1991. – 200 с.
6. Кузьмина Н. В. Способности, одаренность, талант учителя / Н. В. Кузьмина. – Л., 1985. – С. 39–41.
7. Самолюк Н. Формування творчої особистості молодшого школяра / Н. Самолюк // Психолог. № 13 (397). – Квітень. – 2010. – С. 13–16.
8. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности // Вопросы психологии. – № 5. – 1994. – С. 86–95.

Матеріал надійшов до редакції 05.04. 2011 р.

Шевчук С. И. Роль педагога в развитии интеллектуальной одаренности старшеклассников во внешкольных учебных заведениях экологического профиля.

В статье проанализирована исключительная роль педагога в развитии интеллектуальной одаренности старшеклассников во внешкольных учебных заведениях экологического профиля и исследована степень его готовности к этому процессу на примере Житомирского областного центра эколого-натуралистического творчества учащейся молодежи. Предложен ряд рекомендаций по подготовке учителей к работе с детьми с интеллектуально-одаренными детьми.

Shevchuk S. I. The Teachers' Role in the Development of the Intellectually Gifted High School Students in the Nonschool Educational Institutions of the Ecological Profile.

The article analyzes the special teacher's role in the development of the intellectually gifted high school students in the nonschool educational institutions of the ecological profile and investigates the promptitude level to this process on the example of the Zhytomyr Regional Environmental Centre of the Students' Naturalist Creativity. The range of recommendations relating the teachers' preparation to the work with the intellectually gifted children is proposed.